

С. Ю. Хлюпін

"ІСТОРИЧНІСТЬ" ТА "НЕІСТОРИЧНІСТЬ" ЯК КАТЕГОРІЇ ПІЗНАННЯ НАЦІЙ

"У всесвітній історії може бути лише мова про ті народи, які утворюють державу" [2, с.37]. Аналізуючи сучасне політичне становище, можна дійти висновку, що ця думка, висловлена Г.Ф.Гегелем на початку XIX століття у контексті написання "Філософії історії", наприкінці XX століття перетворилася на певне емпіричне правило. Лише за останні 50 років кількість держав зросла більш як у трое. Водночас, нині нашу планету населяють більше трьох тисяч народів, які проживають менш ніж у 200 державах, здебільше поліетнічних. Розвиток подій навколо Косово та Кашміру свідчать, що тенденція до утворення нових національних держав себе ще далеко не вичерпала. Тло, на якому відбувається його дія: безконтрольне розповсюдження ядерної зброї (Індія, Пакістан), падіння авторитету ООН та відродження певних елементів блокової системи внаслідок Косовського конфлікту, зумовлює актуальність наступних запитань. По-перше, що таке нація і які її базові функціональні характеристики? По-друге, чи відповідає гасло: "Кожній нації – власну державу" об'єктивним законам історичного розвитку чи це лише примха певних елементів політичних еліт бездержавних спільнот?

Звичайно, що задекларовані напрямки дослідження вже мають певні традиції суспільствознавстві. Протягом XIX–XX століть, тобто у період, коли національні рухи були важливим чинником історичного розвитку, вченими була розроблена велика кількість теорій з проблеми націй та національних рухів. Однією з домінуючих є думка про розрізнення народів на основі наявності або відсутності національної держави. Характерним для сучасної західної думки є визначення нації, яке дав американський вчений К.Дойч: "Коли значна частина народу бажає отримати політичну владу для своєї етнічної і культурної спільноти, ми можемо називати її національністю. Коли така влада отримана, як правило, через контроль над державними структурами, ми називаємо її нацією" [8, с.278]. В свою чергу, інший представник західної етнології Е.Хаас розглядає націю як: "соціально мобілізовану спільноту індивідів, що об'єднані навколо системою характеристик, які відрізняють їх від чужинців, та прагнуть утворити чи підтримати свою власну державу" [7, с.44]. Аналогічні тенденції проглядаються й у концепції відомого українського дослідника етнополітичних процесів І. Лисяка-Рудницького. З його точки зору "під народом слід розуміти одиницю етнічну, під нацією – одиницю політичну... Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою" [6, с.11]. Перелік відповідних теорій націй можна майже до безкінечності. Жорстока детермінація нації через державу призвела навіть до того, що у сучасній західній науці ці терміни навіть не розмежовуються.

Аналізуючи наведені концепції, можна дійти висновку, що нація визначається й, відповідно, пізнається через її відношення до держави. Хоча звичайно це досить спрощене трактування. Застосування дихотомії "державність–недержавність" мало що додає до розуміння нації. Відповідно до цього методологічний арсенал етатистських концепцій нації складають більш широкі логічні поняття. Одним з найбільш поширених є категорії "історичність" та "неісторичність". Зміст цих категорій досить невизначений. У сучасній науці їх використовують з одного боку, при спробі класифікації державних та недержавних націй, а з іншого при дослідженні тяглості історичного розвитку народів та шляхів націобудівництва. З огляду на цю концептуальну невизначеність виникає необхідність дослідження джерел становлення та шляхів розвитку зазначеної категорії.

Вперше категорії "історичність" та "неісторичність" як логічні інструменти пізнання націй були теоретично описані представником німецької класичної філософії Г.Ф.Гегелем. При цьому треба зауважити, що на початку XIX століття поняття "народ" та "нація"

концептуально не розмежувалися й застосовувалися як синоніми. Тому у данному випадку мова йде про "історичні" та "неісторичні" народи. Наукові інтереси Гегеля зумовили той факт, що мислитель зосереджується не на зборі емпіричного матеріалу, а на опрацюванні загальних логічних понять, які б залучили всесвітню історію до його філософської системи. У вступі до лекцій по філософії історії Гегель проголосив, що всесвітня історія розгортається у духовній сфері, її сутністю є дух та хід його розвитку [2, с.10]. Тобто з точки зору філософа, загальний рівень історичного суб'єкта репрезентований "світовим духом". Задекларувавши свій підхід, мислитель зустрічається з проблемою: як показати конкретний зв'язок світового духу в історії з особливостями історичних епох, конкретних подій та людської діяльності. Гегель вирішує цю проблему шляхом залучення поняття "народного духу".

Згідно концепції Гегеля розвиток світового духу має кілька етапів, і кожен етап, як відмінний від іншого, має свій власний принцип [2, с.43]. У якості такого принципу філософ визначає "визначеність духу – особливий дух народу" [2, с.43]. Тобто кожен етап історичного розвитку окреслюється духом народу як визначеністю світового духу. У "Філософії історії" сутністю світового духу Гегель вважає свободу, а визначенням духовного світу – "усвідомлення духом своєї свободи" [2, с.19]. Сутністю духу народу, як визначеності світового духу, також є свобода. Гегель, зокрема, зазначає: "Східні народи знали тільки, що один вільний, грецький та римський світи знали що деякі вільні, ми ж знаємо що вільні всі" [2, с.19]. Тобто критерієм окреслення всесвітньо-історичних епох виступає у Гегеля ступінь усвідомлення свободи.

Як ми бачимо, під принципом народного духу мислитель означив духовно-історичну єдність народу, що виявляється у самоусвідомленні народом своєї свободи. З цією концепцією тісно пов'язано гегелівське розуміння держави. Згідно його переконань, якщо народний дух – це принцип визначеності світового духу, то держава – це форма його визначеності. Філософ вважає, що "історичний процес розвитку по суті відбувається за допомогою держави й моменти ідеї є у ній як різноманітні принципи" [2, с.41]. Тобто, згідно Гегеля, всесвітня історія, як прогрес в усвідомленні свободи, являє собою історію суверенних держав як моральних субстанцій. Цей підхід стає більш зрозумілим, якщо врахувати той факт, що з точки зору філософа держава реалізує ідею розуму й свободи, оскільки ідея й виступає як здійснення поняття у формах зовнішнього буття. "Держава, – вважає Гегель, – це рух Бога у світі; його основою є влада розуму, здійснюючого себе як волю" [2, с.284]. У працях філософа можна зустріти також інше визначення держави – це "моральна цінність, втілення свободи, втілення ж свободи є абсолютною метою розуму" [2, с.268-269]. У обох випадках ми зустрічаємось не з банальним возвеличенням політичного організму, яке з часів Маккіавеллі та Гоббса стало звичним явищем у соціальній філософії. Як вважають дослідники, особлива небайдужість Гегеля до держави пов'язана перш за все з усвідомленням того факту, що свобода – це не атрибут атомізованої особистості, а якість соціуму. Згідно Гегеля, втілена свобода людини починається з громадянського стану, який неправомірно розглядати в руссоїстських традиціях як обмеження свободи. Без держави свобода залишається лише призначенням, але не дійсністю людського існування [11, с.103].

У контексті даної трактовки держави філософ розробляє концепцію історичних та неісторичних націй. Її сутність визначає наведена вище гегелівська формула: "У всесвітній історії може йти мова лише про ті народи, які утворюють державу". Тобто у всесвітній історії, як прогресі в усвідомленні свободи, здійснюваному за допомогою політичних інститутів, є місце тільки тим народам, які мають власну державу, тільки ці народи "історичні". В свою чергу, недержавні (тобто "неісторичні") народи характеризуються Гегелем як свого роду "недонароди". Народний дух останніх, з точки зору філософа, одна з найбільш важливих передумов існування такої спільноти, як народ, що виявляється у

спільноті самосвідомості, не має визначеності й функціонує у вигляді безформенного "ніщо" [2, с.47-51]. Спільнота цієї категорії знаходиться на стадії об'єктивного духу, не усвідомлюючи себе у якості колективного суб'єкту, зупинившись на стадії дитинства. Піднятися на стадію суб'єктивного духу, тобто масової самосвідомості, коли людина уособлює себе членом спільноти, такий народ може лише за допомогою політичних інститутів.

Підсумовуючи розгляд концепції Гегеля, можна зробити висновок, що, з його точки зору, головною функціональною характеристикою народу є його історичність, що розкривається у власній політичній організації та єдності самосвідомості. В свою чергу, категорія "неісторичність" характеризує відчужену форму народу, певний "недонарод", що не відповідає визначеним характеристикам.

Досить скоро зазначені категорії втратили свій філософський контекст. На час революції 1848 р. класифікація націй на "історичні" та "неісторичні" отримала досить широке застосування у публіцистичній літературі. Серед теоретиків цієї концепції можна насамперед назвати одного з класиків марксизму Ф.Енгельса. Зацікавленість останнього зазначеною проблемою була обумовлена політичними реаліями середини XIX ст. Ставши свідком певної індиферентності національних меншин до гасел німецької, австрійської, польської та угорської революцій, мислитель намагається пояснити її за допомогою категоріального апарату Гегеля. При цьому критерій визначення історичних та неісторичних націй у Енгельса цілком відмінний. Взвзявши на озброєння гегелівські категорії, мислитель застосовує їх з позицій антагоністичної філософської концепції. Якщо Гегель з позицій класичного ідеалізму заявляв, що історія відбувається у духовній сфері та є прогресом у самосвідомості, то для Енгельса історичний розвиток вимірювався менш абстрактними матеріальними величинами. Так, оцінюючи наслідки американо-мексиканської війни 1846-1848 рр., Енгельс, зокрема, зазначав: "Що за біда, якщо багата Каліфорнія вирвана з рук ледачих мексиканців, які нічого не зуміли з нею зробити? Що поганого, якщо енергійні янки швидкою розробкою місцевих золотих копалин збільшать обігові кошти, за короткий час сконцентрують у найбільш придатних місцях тихоокеанського узбережжя населення та широку торгівлю, утворять великі міста, відкриють пароплавне сполучення, прокладуть залізницю... вперше дійсно відкриють Тихий океан для цивілізації й третій раз в історії відкриють новий напрямок світової торгівлі? Звичайно, незалежність деякої кількості каліфорнійських та техаських іспанців може при цьому постраждати; "справедливість" та інші моральні принципи, можливо, будуть порушені, але яке значення має це у порівнянні з такими всесвітньо-історичними фактами" [14, с.243].

Отже, розвиток матеріальної сфери суспільства є, з точки зору Ф.Енгельса, визначальним в історії. Застосовуючи цей критерій, він поділяє нації на цивілізовані, тобто економічно розвинуті, та нецивілізовані, тобто економічно відсталі. Відповідно, історичність була перш за все результатом участі у цивілізації. Політична сфера, що була, з точки зору теоретиків марксизму, надбудовою над економічною, діалектично взаємодіяла з останньою. Енгельс, зокрема, вважав, що "нації, які ніколи не мали власної історії, які з моменту досягнення першої, найнижчої ступені цивілізації вже потрапили під іноземну владу або лише за допомогою іноземного ярма були насильно підняті на першу ступінь цивілізації, нежиттєві й ніколи не зможуть досягти будь-якої незалежності" [14, с.294]. Тобто, без активної участі у цивілізації, нація не може претендувати на власні політичні інститути, з іншого боку, без власної держави нація не може самостійно брати участь у розвитку цивілізації.

Вихід з цього зачарованого кола позначається у тому, що соціально-економічний критерій є, з точки зору Енгельса, головним при оцінці історичності нації. Про те, що політичний критерій є, хоч і важливим, але не необхідним, свідчить той факт, що деякі

державні європейські нації XIX століття були оголошені мислителем неісторичними. Це стосується, зокрема, датчан, бельгійців та швейцарців, яких Енгельс трактує як "вбогі та безсилі так звані нації" [15, с.61]. Нема сумніву, що це трактування безпосередньо пов'язане з невеликою чисельністю та відповідним відносно невеликим економічним потенціалом зазначених націй, що заважало їх активній самостійній участі у поступу світової цивілізації.

Отже, державність є відносною формою втілення історичності, яка не покриває її змісту. Це змушує Енгельса шукати нових атрибутів визначення цієї категорії. На початку 1849 року він пише статтю "Демократичний панславизм", в якій зазначає, що при визначенні поняття історичності-неісторичності паралельно діють як логічні поняття державність-недержавність, так і революційність-контрреволюційність. Саме подвійний рівень функціонування категорії "історичність" як "державності" та "революційності" дозволяє Енгельсу побудувати досить струнку концепцію історичних та неісторичних націй.

Характерні риси концепції Енгельса розкриваються в його трактуванні перспектив національного розвитку слов'янських народів. З точки зору мислителя "крім поляків, росіян та, щонайбільше, турецьких слов'ян, жоден слов'янський народ не має майбутнього з тієї простої причини, що в інших слов'ян відсутні необхідні історичні, географічні, політичні й промислові умови незалежності та життєздатності" [14, с.294]. При аналізі цієї тези викликає подив невідповідність висновків посиленням, адже усі перелічені критерії свідчать швидше на користь історичності австрійських, ніж турецьких слов'ян. Це наводить на думку, що Енгельс класифікував слов'янські народи за іншим критерієм, ніж задекларований. Аналіз вищезгаданої статті свідчить на користь цього припущення.

Аналізуючи гасла незалежності австрійських слов'ян, Енгельс зазначає, що "ані Угорщина, ані Німеччина не можуть допустити відторгнення та самостійного конституювання подібних нежиттєвих маленьких проміжних держав" [14, с.299]. Однак слов'яни мали певний вихід, якби "в яку-небудь епоху свого гноблення почали нову революційну історію, вони одним тільки цим довели б свою життєздатність. Революція з цієї самої миті була б зацікавлена у їх звільненні й приватні інтереси німців та угорців поступилися б місцем більш важливим інтересам європейської революції" [14, с.299]. Проте слов'янські нації цією можливістю не скористалися. Як свідчить Енгельс: "слов'яни – ми ще раз нагадуємо, що при цьому виключаємо поляків, – постійно правили за головне знаряддя контрреволюції. Пригноблені вдома, вони зовні "були пригноблювачами революційних націй" [14, с.299].

Отже, на відміну від державності, революційність є з точки зору Енгельса, абсолютним критерієм історичності. Варто державній чи недержавній нації підтримати революцію, і вона стає історичною. В іншому випадку, незалежно від політичного статусу, нація не має історичних перспектив. Ця схема здається, ставить все на свої місця. Вона пояснює, чому історичними є недержавні поляки та угорці, а неісторичними – державні датчани, швейцарці та бельгійці.

Ясність та логічність цієї схеми завдячують тому, що базується вона на емпіричній реальності 1848 року. Остання визначила також і її недоліки. Мало того, що ця схема не дивилась у перспективу, при відсутності інтелектуальної дистанції вся повнота реальних подій просто не вмещалася у прокрустове ложе узагальнень. Саме тому виключені з процесу капіталістичної модернізації турецькі слов'яни, що просто не мали змоги виступити проти будь-якої революції, оголошені Енгельсом потенційно історичними. В той час як чехи, найбільш розвинута слов'янська нація, що шукала у революційних подіях 1848 року власних інтересів, проголошується "добрином" для німецької та угорської націй [13, с.203].

Жорстка детермінація концепції Енгельса подіями 1848 року зумовила той факт, що вона чим далі, тим більше втрачала свою актуальність. Трактувати на початку ХХ століття націю як неісторичну і відмовляти їй у праві на державність з тієї причини, що вона не відзначилася у революційних подіях середини минулого століття, було вже, м'яко кажучи, не логічно. Розуміючи це, багато з марксистів, особливо ті, що належали до пригноблених націй, виступали за відмову від поділу націй згідно дихотомій історичність-неісторичність або революційність-контрреволюційність. Так, критикуючи відношення російських революціонерів до українського національного руху, Д. Донцов, що на той час належав до українського соціалістичного табору, зазначив у 1913 році, що "повторяти безкритично в ХХ віці те, що писали і говорили Маркс і Енгельс в національній справі в половині ХІХ в. – це значить понижувати себе до ролі ученого папуги" [3, с. 491].

Розгляд сучасних концепцій свідчить, що категорії "історичність" та "неісторичність" залишаються актуальними у процесі дослідження національних процесів. Певна двозначність цих категорій зумовила існування різних підходів у їх трактуванні. Саме це разом з усвідомленням неможливості дати у рамках даної роботи вичерпну характеристику зазначеним категоріям змушує нас вдатися до типологічного підходу. В цьому контексті можна окреслити дві основні теорії тлумачення категорій "історичність" та "неісторичність".

Базовим критерієм першої теорії є політичний статус. Тобто розмежування між категоріями визначається дихотомією державність-недержавність. Активним її прибічниками є Р. Канн, Г. Сетон-Вотсон, П. Ван дер Берг, Я. Крейчі та В. Велимський. Саме двоє останніх є авторами найбільш характерної для цього підходу концепції "багатомірної таксономії", що являє собою спробу класифікації націй.

Для розробки класифікації вчені окреслюють шість визначальних характеристик нації (територія, політичний статус, історія, культура, мова, національна свідомість) й для кожної характеристики визначають наступним чином основні можливі моделі.

1. Територія:

- а) основна частина етнічної групи мешкає відносно *компактно*;
- б) група мешкає *змішано* з іншою;
- в) група не має власної країни й розсіяна на значній території (*діаспора*).

2. Політичний статус:

- а) *суверенна держава*;
- б) рівна позиція національності у єдиній державі або федерації (в табл. 1 обидва випадки об'єднані *визначенням федеративний статус*);
- в) *автономний статус* у єдиній державі або федерації;
- г) повна відсутність статусу самоврядування (*статусу немає*).

3. Історія:

- а) *зв'язана* (з даною етнічною групою) – якщо етнічна група мала власну територіальну політичну структуру на протязі досить значного періоду її історії;
- б) *не зв'язана* (з даною групою) – якщо етнічна група поділяла свою історію з іншою (іншими).

4. Культура. "Першооснова даної культури":

- а) *мова*;
- б) *релігія*;
- в) *політичні умови*;
- г) *особливий спосіб життя*.

5. Мова:

- а) *власна літературна мова*;
- б) *діліма* з іншою (іншими) етнічними групами літературна та розмовна мова.

6. Національна свідомість:

- а) *етнічна* – "засновується на спільності мови та культури";
 б) *політична* – на базі окремого політичного утворення (держави), "вага якої підкреслюється або історичною традицією, або даною соціально-економічною системою";
 в) об'єднана *етнічна та політична*.

На основі аналізу цих базових характеристик Я. Крейчі та В. Велимський звели свої оцінки європейських націй у таблицю, витяг з якої відтворений у табл. 1.

Таблиця 1

Класифікація націй та етнічних груп

Нація або етнічна група	Територія	Політичний статус	Історія	Культура	Мова	Національна свідомість
Австрійці	Компактно	Держава	Зв'язана	Політичні умови	Діліма	Політична
Баски	Компактно	Автономний	Не зв'язана	Мова	Власна	Етнічна
Корсиканці	Компактно	Немає	Не зв'язана	Мова	Діліма	Етнічна
Українці	Компактно	Федеративний	Не зв'язана	Мова	Власна	Етнічна та політична
Французи	Компактно	Держава	Зв'язана	Мова	Власна	Етнічна та політична

Спираючись на дані цієї таблиці, автори класифікують національні спільноти на чотири основні типи:

- 1) повномасштабна нація – має національну державу або федеративний статус, власну мову, політична та етнічна нація одночасно;
- 2) політична нація – національна держава або федеративний статус, мову розділяє з іншою нацією, або нація "розглядає себе як частину одномовної групи" етнічних спільнот;
- 3) етнічна нація – власна мова, не має національної держави або федеративного статусу;
- 4) етнічна група – без національної держави або федеративного статусу та власної мови, але з більш-менш вираженою етнічною самосвідомістю.

У таблиці 2 оцінені по цій системі приклади, викладені у табл. 1.

Таблиця 2

Класифікація націй

Повномасштабні нації	Політичні нації	Етнічні нації	Етнічні групи
Українці Французи	Австрійці	Баски	Корсиканці

Як ми бачимо, категорія "історичність" у її гегелівському розумінні є базовим критерієм побудови націй у даній класифікації. З нею пов'язані три з шести функціональних характеристик нації, а саме: *політичний статус*, *історія* та *національна свідомість*. Хоча, як видно, автори надають перевагу характеристиці *політичний статус*. Саме наявність чи відсутність національної держави детермінує місце спільноти у побудованій ієрархії. Це дозволяє порівняти "повномасштабні" та "політичні" нації Я. Крейчі та В. Велимського з "історичними", а "етнічні" нації та "етнічні групи" з "неісторичними" націями Гегеля [4, с. 125-127].

Визначальною характеристикою другої концепції функціонування категорій "історичність" та "неісторичність" є заперечення їх жорсткої детермінації дихотомією державність-недержавність. Представники цього підходу Ч.Герод, І.Лисяк-Рудницький звертаються до проблеми соціальної стратифікації. Поділ парної категорії для них пов'язаний перш за все з емпіричним фактом наявності або відсутності вищої репрезентативної верстви нації. Так, Ч.Герод, розрізняючи "нації з історією" та "нації без історії", зазначає, що їм властиві три основні критерії: "Перше, що нація неісторична, так само, як історична, є мовною спільнотою. Друге, що історична нація має літературну мову й розвинену соціальну структуру. Третє, що неісторична нація може мати чи не мати літературної мови, але у її соціальній структурі не репрезентовані усі класи" [7, с.44].

На перший погляд, цей підхід нас дещо уводить від розуміння категорій "історичність-неісторичність", запропонованого Гегелем. Однак розгляд концепцій І.Лисяка-Рудницького свідчить про інше. З точки зору дослідника "вирішальним фактором в існуванні т. зв. історичних націй було збереження, незважаючи на втрату незалежності, репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості та "високої" культури... Натомість історичні нації втратили (або ніколи не мали) репрезентативний клас та були зведені до безмовної народної маси з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без жодної) і культурою переважно народного характеру [5, с.33]. Тобто, соціальна стратифікація є лише формою визначення дихотомії історичність-неісторичність. Її змістом є рівень функціонування національної свідомості (етнічний чи політичний), що наближає цю концепцію до теорії Гегеля.

Залучення до класифікації націй такого гнучкого критерію як національна свідомість дозволяє дещо позбавити концепцію історичних - неісторичних націй певної інваріантності та жорсткої детермінації. Ч.Герод та І.Лисяк-Рудницький довели, що історична реальність значно багатша та мобільніша за однолінійні універсальні схеми. З точки зору останнього, не всі недержавні народи неісторичні, хоча усі державні народи – історичні. Дослідник вкладає ці аспекти своєї концепції на прикладі поляків. З погляду автора, існування "історичної" польської нації у ХІХ ст. не має підлягати сумніву відсутності держави, адже "польська спільнота мала тягле почуття національної самобутності, що знайшла вияв у безперервному ланцюгові політичних акцій і в багатому, розмаїтому культурному житті" [5, с.33]. Саме цей факт дозволяє Лисяку-Рудницькому наголошувати на відносності категорій "історичність" та "неісторичність" та присутності між ними певних перехідних форм.

Отже, розгляд процесів становлення та розвитку категорій "історичність" та "неісторичність", як логічних інструментів пізнання нації, свідчить про наявність кількох підходів у їх концептуальному трактуванні.

Для зручності вони зведені у таблиці 3.

Таблиця 3

Класифікація підходів у оцінці історичності

Представники шкіл	Зміст історичності нації	Форма історичності нації
1. Гегель Г.	Прогрес у національній самовідомості	Держава
2. Енгельс Ф.	Прогрес у соціально-економічному розвитку	Держава та/чи революційна роль в історії
3. Сетон-Вотсон Г., Крейчі Я., Велимський В. та ін.	Тяглість у політичній історії	Держава
4. Лисяк-Рудницький І., Герод Ч. Та ін.	Процес у національній самосвідомості	Повномасштабна соціальна структура

Як ми бачимо, протистояння між окресленими підходами у оцінці історичності зумовлена неадекватністю у визначенні домінуючих функціональних характеристик нації. Якщо Г. Гегель, Ф. Енгельс, Г. Сетон-Вотсон, Я. Крейчі та В. Велимський роблять наголос на політичних компонентах націогенезу, то І. Лисяк-Рудницький та Ч. Герод – на культурних, лінгвістичних та соціально-психологічних. Ми не можемо оголосити про абсолютну адекватність або неадекватність жодної з цих концепцій. Притаманний їм інструменталістський характер, тобто зумовлені труднощами наукового пошуку деяка спрощеність та вип'ячування певних рис та явищ за рахунок інших, що дозволяє дослідникам будувати зовні ясні та логічні універсальні схеми, вимагає досить обмеженого з ними користування. Так, якщо довести запропоновані схеми до їх крайніх форм, то ми отримаємо досить парадоксальне визначення нації. Якщо припустити, що нація визначається виключно вищими формами політико-економічної мобілізації індивідів, тоді стає незрозумілим фіаско СРСР, де завдяки симбіозу імперії з індустріальним суспільством політична, економічна та комунікативна сфери були не просто відкриті, а обов'язкові для усіх громадян. З іншого боку, якщо вважати нацією лише спільноту з вищими формами етнічної, культурної та лінгвістичної мобілізації, тоді викликає подив відносна сталість сучасної політичної географії світу, адже на думку дослідників національними в зазначеному сенсі є лише біля 10% держав.

Можна припустити, що політична та етнічна концепції, узяті окремо, не пояснюють сутності нації. Образно кажучи, істина знаходиться десь посередині й розчинена в обох цих визначеннях. Тобто, нація – це водночас політична і етнічна спільнота. Залучення саме цього підходу дозволяє подолати суперечності логічного пізнання, притаманні сучасній етнології. Адже якщо услід за К. Дойчем банально визначати нацією народ, що володіє державою, категорія "неісторична нація" втратить будь який сенс. Буквально вона означатиме "державна спільнота, що не має держави".

На нашу думку, історичність – це форма існування нації, що визначається через її самостійну та активну участь у суспільному поступі. Повнота цієї форми визначається відповідністю нації її базовим функціональним характеристикам, тобто повнотою її політичної, економічної, соціальної, етнічної, лінгвістичної та культурної мобілізації. Синтезна верифікація історичної нації через політично-економічний та соціально-етнічний компоненти дозволяє модифікувати вищерозглянуту концепцію історичності. На нашу думку, вона може мати не дві, а чотири ймовірні моделі:

1. *Історична нація*. Спільнота даного типу є політичною і етнічною нацією, водночас, формою її історичності є власна національна держава, а змістом – повнота соціально-етнічної мобілізації, тобто високий рівень національної свідомості, соціально стандартизована система символів (стандартизована мова), масова громадянська культура. Приклади: американська, французька нації XIX–XX ст.

2. *Латентно-історична нація*. Спільнота даного типу окреслюється передусім соціально-етнічними компонентами і високим рівнем усвідомлення власної національної самобутності, власною комунікативною системою та громадським характером національної культури. Хоч формальної ознаки історичності держави зазначена спільнота не має, високий рівень соціально-етнічної мобілізації дозволяє їй використовувати у власних цілях політичну систему нації – пригноблювача та проводити активну систему політичних акцій у напрямку автономії або незалежності. Приклади: польська та угорська нації у XIX ст.

3. *Квазіісторична нація*. Відповідно до означення спільнота даного типу є прикладом уявно-позірної моделі історичності. При формально існуючій ознаці історичності – державі, зазначена спільнота демонструє відсутність єдності у самосвідомості, альтернативні або дисидентські елементи у комунікативній системі та

громадянській культурі. Тобто, зазначена спільнота соціально та етнічно не відмобілізована. Приклади: радянський та югославський "народи".

4. *Неісторична нація*. Спільнота цього типу є відчуженою формою нації й не демонструє явних ознак політичної чи соціально-етнічної мобілізації.

Не маючи жодних претензій на остаточність запропонованої концепції вважаємо за можливе залучення основних її компонентів до аналізу національно-політичних процесів XIX-XX ст. Адже саме врахування усіх без винятку складників націогенези дозволяє зрозуміти успіх чи поразку тих чи інших проектів нації, якими була так багата історія зазначеного періоду.

Недостатня логічна вартість "негативного" визначення спільноти останнього типу, тобто визначення через заперечення ознак спільності, з одного боку, то необхідність побудови певної ієрархії окреслених моделей з іншого, вимагають верифікації запропонованої схеми на основі розгляду етнополітичної еволюції українців.

Досліджуючи націотворчі процеси в Європі II тисячоліття нашої ери, відомий український історик І. Лисяк-Рудницький робить досить невтішний висновок: "Нема сумніву, що Україна є типовою неісторичною нацією" [6, с.21]. Щоб прийняти або відкинути твердження автора, ми повинні розглянути систему його аргументації. Посиланням до її побудови стало наступне твердження: "Початків формування української треба шукати щойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто небагато століть після формування українського народного (етнічного) колективу. Але нація, що викристалізувалася в Галицько-Волинському Королівстві та Великому Князівстві Литовському, загибає після Люблинської унії. Вдруге бачимо це явище в нашій історії на переломі XVIII та XIX століть, після ліквідації решток автономних установ козацької України" [6, с.18].

Як ми бачимо, вчений стає в опозицію до домінуючої у сучасній етнополітології концепції конструкціонізму, наголошуючи на тому, що нації - відносно недавній історичний феномен, детермінований процесами модернізації традиційного аграрного суспільства, що розгорталася наприкінці XVIII – XIX ст. Задавлення націогенези до більш ранніх етапів історичного розвитку наближає погляд Лисяка-Рудницького до позицій премордіалістів, представників школи в етнополітології, які вважають, що виникнення модерних націй неможливе без існування відповідних давніших почуттів, поглядів, рефлексій, які висловлюються і "кодифікуються" в національних міфах, історичній пам'яті, цінностях і символах, іншими словами, акумулюються в культурі [7, с.47]. Грунтуючись саме на останніх характеристиках, вчений робить висновок, "що важливіші європейські нації сформувалися після перелому першого й другого тисячоліття н.е." [6, с.16].

Крім етнічних у даному випадку дослідник використовує й соціологічні критерії, які дозволяють оцінити рівень трансформації етнічної групи у спільноту, демонструючи яскраво означену й свідому волю бути політичним суверенним колективом, що є сутністю нації. Сутністю соціологічної моделі Лисяка-Рудницького є поділ націогенези на два етапи. Перший з них окреслюється епохою феодального та станового суспільства. Його змістом є уособлення нації з вищими верствами суспільства, тобто шляхтою, духівництвом та патріціатом, які, з точки зору Лисяка-Рудницького, усвідомлювали себе співгосподарями нації-держави й були матрицею зародження та розвитку національної свідомості. Як свідчить вищеназвана цитата, у випадку українців ознаки трансформації політичної еліти у національну (у рамках критеріїв зазначеної моделі) характерні для південних князівств - спадкоємців Київської держави, українських князівств Великого Князівства Литовського та для Гетьманщини.

Другий етап націогенези, з точки зору дослідника, окреслений епохою після Великої Французької Революції, коли зумовлені останньою процеси всебічної демократизації суспільного ладу призвели до поширення на народні маси вже

опрацьованої елітою національної моделі (національної свідомості та комунікативної системи, "високої" культури тощо). Тобто, період кінця XVIII–XX ст. є часом становлення сучасних масових націй.

В цьому контексті треба зауважити, що певні варіанти соціологічної моделі націогенези простежуються також у працях інших дослідників. Так, окреслюючи відповідний вектор націотворення, видатний західний етнополітолог Є.Сміт визначає його у якості "бюрократичної інкорпорації". Сутністю останньої є намагання політичної еліти (бюрократії) "інкорпорувати середній клас і навколишні регіони через військові, фінансові, юридичні та адміністративні процеси" [10; 76]. Схожі ідеї перебрання етнічним субстратом певних національно-політичних рис еліти присутні у концепції "етнізації політики" Р.Грильо [7, с 39].

Аналізуючи становище українців на початку другого періоду націогенези, ми цілком приймаємо точку зору Р. Шпорлюка про їх нівелювання у "етнографічну масу" [12; 82]. Ознакою цього є ліквідація автономних інституцій Гетьманщини протягом XVIII - початку XIX ст., результатом якої стала прискорена асиміляція української еліти. Інакше кажучи, межа XVIII–XIX ст. – це період остаточної руйнації моделі української нації, запропонованої Гетьманщиною.

Отже, розвиток моделі української нації, під якою ми розуміємо певну матрицю, що забезпечувала функціонування диференційних національних ознак не-етнографічного рівня до появи масових націй, не демонструє рис континуїтету. Принаймі двічі остання зазнавала руйнацій (у якості першої приймається криза князівської моделі націобудівництва). Все це дозволяє казати про певну специфіку націогенези українців, які на початку XIX ст. не мали не лише держави, як інструменту трансформації протонації (еліти) в націю, а значною мірою й самої протонації. Зазначена специфічність може бути визначена за допомогою категорії "неісторичність". Під означенням "неісторична нація" слідом за І.Лисяком-Рудницьким та Р.Шпорлюком ми розуміємо спільноту, що зазнала глибоких та довгих переривів у своєму розвитку [6, с.21]. Критерієм дисконтинуїтету у розвитку зазначеної спільноти є втрата еліти, функціональні характеристики якої до початку XX ст. визначали основні риси моделі націобудівництва.

Антитезою неісторичності є історичність, що відповідно визначається тяглістю у історичному розвитку. Це забезпечує безперервну взаємодію політичного і етнічного компонентів нації, ідеалом при цьому є їх повна асиміляція у рамках нації-держави. Можна окреслити три основні вектори трансформації спільноти в історичну націю:

1. *Неісторична → історична нація.* Відсутність як інструменту (держави), так і моделі (протонації) трансформації зумовлює той факт, що засобом мобілізації спільноти даного типу, згідно Є.Сміта, є народнокультурна мобілізація. Тобто, модель нації будується на основі етнографічних особливостей. Роль національної еліти виконує інтелігенція, зокрема історики, філологи, етнографи тощо, яка за допомогою вивчення історії та збирання філологічного та етнографічного матеріалу формувала уявлення нації про себе, тобто її самосвідомість. Класичним прикладом даного варіанту націогенези є українці.

2. *Латентноісторична → історична нація.* Відсутність політичного компоненту націогенези ставить перед латентноісторичною нацією у якості першочергової боротьбу за незалежність. Її досягнення зумовлено успіхами на шляху до "етнізації політики", тобто мірою залучення народних мас національною моделлю, опрацьованою елітою. Саме це є передумовою до розгортання масового національно-визвольного руху.

3. *Квазіісторична → історична нація.* Квазіісторична нація є спільнотою переважно імперського типу, тобто володіє інструментом трансформації, не демонструючи, однак, ознак гомогенної протонації. Шляхом її трансформації у історичну націю є "націоналізація

бюрократії", тобто асиміляція еліт пригноблених спільнот, що у перспективі відкриває шлях до бюрократичної інкорпорації периферії.

Важко казати про пріоритетність жодного з запропонованих варіантів націобудівництва. Кожен з них має свої позитивні та негативні сторони. Щодо народнокультурної мобілізації, то її безперечним плюсом є те, що українці відбулися як повномасштабна нація. Саме незалежність функціонування національної свідомості від політичної надбудови, її глибока дія на рівні індивід-родина-народ (як соціум), зумовила досить потужну відпорну силу нації у роки русифікації та радянзації. З іншого боку, фетишизація народу та його соціально-психологічних ознак при одночасному нехтуванні досягненнями традиційної еліти, призвели до деяких перегинів у розвитку української нації. Зокрема, завдяки відмові від церковнослов'янської спадщини українська мова та література досить довгий час не мали змоги виконувати свої соціологічні функції й мали міцний ярлик "мужицьких". У більш широкій перспективі український національний рух став бранцем різноманітних форм популізму: народництва, соціалізму, анархізму та комунізму. Цей факт визначав й значною мірою продовжує визначати складності націо- та державотворчих процесів в Україні.

Не маючи жодних претензій на остаточність запропонованої концепції вважаємо за можливе залучення основних її компонентів до аналізу національно-політичних процесів XIX-XX ст. Адже саме врахування усіх без винятку складників націогенези дозволяє зрозуміти успіх чи поразку тих чи інших проектів нації, якими була багата історія зазначеного періоду.

Маємо надію, що запропонована нами схема знайде своє застосування у вирішенні проблем розвитку українського національного руху взагалі, й Української революції зокрема, у тому контексті, як їх окреслив у своїй доповіді В.Верстюк.

Джерела та література

1. Гегель Г. Философия духа. – М., 1974. – 598 с.
2. Гегель Г. Философия истории. – М.–Л., 1935. – 470 с.
3. Донцов Д. Энгельс, Маркс: Ласаль про неісторичні нації // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Кн.3. – С.475-517.
4. Екельчик С. К вопросу о классификации наций и национальных движений в современном немарксистском обществоведении // Вопросы философии. – 1990. – №6. – С.124-133.
5. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми "історичних" і "неісторичних" націй // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1995. – Т.1. – С.27-46.
6. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу та нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1995. – Т.1. – С.11-26.
7. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении. – К., 1993. – 226 с.
8. Основи етнодержавства. – К., 1997. – 655 с.
9. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – №7-8. – С.3-16.
10. Сміт С. Національна ідентичність. – К., 1934. – 222 с.
11. Шитиков М. Проблема субъекта истории в философии эпохи ранних буржуазных революций. – Красноярск, 1987. – 215 с.
12. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави. // Сучасність. – 1996. – №11. – С.75-86.
13. Энгельс Ф. Германия и панславизм // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1958. – Т.11. – С.201-208.
14. Энгельс Ф. Демократический панславизм // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1957. – Т.6. – С.289-308.
15. Энгельс Ф. Письмо из Германии. Война в Шлезвиг-Гольштейне // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1976. – Т.43. – С.60-63.